# “ТАНҚИДИЙ ТАФАККУР” ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДАГИ РОЛИ

**Жаҳонгир Худойқулов**
Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети магистранти
Илмий раҳбар: Хуршид Илхомович Тошов
Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети катта ўқитувчиси (PhD)

## АННОТАЦИЯ

Мақолада танқидий тафаккур тарихи маданияти ва унинг келиб чиқиши тўғрисидаги назариялар психологлар ва социологлар томонидан билдирилган фикрлар таҳлил этилган**.**

**Калит сўзлар:** танқид, изолация, скептизм, далиллар

# THE CONCEPT OF "CRITICAL THINKING" AND ITS ROLE IN THE EDUCATIONAL PROCESS

**Jahongir Khudoykulov**
Master of the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek
Scientific adviser: Khurshid Ilkhomovich Toshov
Senior Lecturer (PhD) of the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

## ABSTRACT

The article analyzes the views expressed by psychologists and sociologists on the culture of the history of critical thinking and theories about its origins.

**Key words**: criticism, isolation, skepticism, evidence

## КИРИШ

Юнон тилидан таржимада “танқид” сўзи изоляция, ажралиш деган маънони англатади. Ўзбек тилида танқид тушунчаси бошқа маъно касб этди ва кўп ўлчовли. Танқид тушунчаси инсоннинг барча ақлий фаолиятини ўз ичига олади.

Танқидий тафаккур бир нечта ма’ноларга эга. Ушбу тушунчалар фикрлашнинг ривожланиш босқичларини, таҳлил қилиш қобилиятини, воқеликка муносабатини ифодалайди. Бу ўқитувчига, ўқувчиларнинг ақлий фаолиятини рағбатлантириш учун танқидий тафаккурни ривожлантириш

технологиясида фойдаланадиган техникаси ва воситаларига боғлиқ. Танқидий тафаккур “баҳолаш” ва “ўз-ўзини баҳолаш”, “танқидийлик” ва “ўз-ўзини танқид қилиш”, “исботлаш” ва “рад этиш”, “танқидий таҳлил” каби тушунчаларни ўз ичига олади.

Танқидий тафаккур маданияти амалда қўлланиладиган ишончли далилларнинг усуллари ва усулларини ўз ичига олади. Буларнинг барчаси шахсни ривожлантиришга, ўқувчилар дунёқарашини шакллантиришга ёрдам беради.

Жуди Бруз ва Девид Вуд Танқидий тафаккурни акс эттирувчи фикрлаш деб билишади. Фикрлаш ўз “мен” ини англаш, объектив бўлиш, ўз нуқтаи назарини ҳисобга олган ҳолда бошқа нуқтаи назарларни қабул қила олиш ва баъзан ўз хурофотларидан воз кечиш орқали шаклланади. Муаммоларни эчишда янги ғояларни илгари суриш ва уларни эчиш йўлларини кўриш имкониятига эга бўлиш керак.

## АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Танқидий тафаккур технологиясининг асосчилари С. Темпле, К. Мередикт ва Д. Стилубежден Танқидий тафаккурни ўрганиш мумкин, аммо сиз билимга қизиқувчан бўлишингиз, ўзингизга саволлар беришингиз ва уларга жавоб топишингиз керак-деб таькидлашган.

«Танқидий тафаккур кўп даражаларда ишлайди, фактлар билан кифояланмай, балки ушбу фактларнинг сабаблари ва оқибатларини очиб беради. Танқидий тафаккур мулойим скептисизмни, умумий қабул қилинган ҳақиқатларга шубҳа қилишни, маълум бир масала бўйича нуқтаи назарни ривожлантиришни, уни мантиқий далиллар билан ҳимоя қилиш қобилиятини тахмин қилади. Танқидий тафаккур белгиланган маҳорат эмас, балки кўплаб кўникмаларнинг бирлашмасидир. "

Психологлар К. Вейд ва К. Таврис Танқидий тафаккурни ҳар хил баёнотларни баҳолаш ва яхши тўпланган далиллар асосида объектив ҳукм чиқариш, яъни объектив ҳақиқатга эришиш қобилияти деб биладилар. Танқидий тафаккурга бўлган эҳтиёж, берилган баёнотларни текширишда намоён бўлганлиги сабабли, яъни кимдир томонидан онгли равишда ёки онгсиз равишда йўлдан озиш эҳтимоли мавжудлигини англатади.

С.И.Заир-Бекнинг фикрича, танқидий тафаккур очиқ фикрлашдир. Бу янги ғояларни ривожлантиришни ўз ичига олади, баъзан ҳатто ҳаёт тажрибаси доирасидан ташқарига чиқади. Ўз эътиқодларингизни таҳлил қилиш қобилияти. Ўз ғояларини таҳлил қилиш, уларни бошқаларнинг қарашлари билан боғлаш.

И.Кант қарашларига асосланган танқидийлик, бу ҳолда уларнинг жамият ҳақидаги қарашларининг номукаммаллиги, номукаммаллиги нуқтаи назаридан қаралади.

Танқидий тафаккур - бу фаолият идрок этиш ва идрок этиш даражаси юқори бўлган одам кимдир танқидий фикрлай оладими? Жан Пиагетнинг ёзишича, 14-16 ёшгача Танқидий тафаккурнинг энг катта ривожланиши жараёни содир бўлади. Аммо шунга қарамай, фикрлаш ҳамма учун бир текис ривожланмайди ва кўплаб талабалар интеллектуал вазифаларни бажара олмайдилар. Кертис Мередит, Чарлз Темпле ва Жинни Стилл Танқидий тафаккур назариясини амалда қўлладилар. Кейин улар ўз ишларини педагогик технологияга олиб келишди. Натижани баҳолашнинг босқичлари, услубий техникаси ва мезонлари чиқарилди. Шу туфайли ҳозирги кунда кўплаб ўқитувчилар ушбу технологиядан фойдаланмоқдалар. Диана Ҳалперн Танқидий тафаккурни унинг ривожланиш нуқтаи назаридан ўрганади ва уни шакллантириш услубларини тавсия қилади. Ушбу техникалар ривожлантирувчи таълим технологиясига ўхшашдир. Ушбу технологиялар нафақат ташқи кўриниши, балки ички тузилиши билан ҳам ўхшашдир. Уларнинг асосий хусусияти - "қандай қилиб ўқитиш" муаммоси. Талабаларга олинган билимларни амалда ва ҳаётда қўллашга ўргатиш муҳимдир. Фақатгина китобларни ўқиш, танқидий тафаккур ривожланмайди, асосийси уни ривожлантириш учун муайян вазифаларни қўйишдир. Мактабда танқидий тафаккурни ривожлантиришга ҳар бир дарсда эътибор берилиши ва уларни амалда қўллашни ўрганиши керак. Ва келажакда ушбу тафаккурдан фойдаланилмаса ва ривожланмаса, уни ривожлантириш фойдасиз бўлади. Танқидий тафаккурни ривожлантириш ва ривожланиш қобилиятларини ривожлантириш учун доимий фикрлаш зарур. Бунга Сеарс ва Парсон алоҳида эътибор бериб, ўқувчилар ҳар бир дарсда самарали ишлаш учун мақсадларни белгилаш муҳимлигини таъкидладилар.

## НАТИЖАЛАР

Асосий ҳатолар ўқувчиларнинг танқидий тафаккурга тайёр эмаслигидир. Сеарс ва Парсонс танқидий тафаккурни ривожлантиришда шаклланадиган фазилатларни аниқладилар, яъни режалаштиришга тайёрлик, эгилувчанлик, қатъиятлилик, хатоларини тузатишга тайёрлик, ўз фикрлаш жараёни ва ўзаро келишув ечимларини излашдан иборат.

Ривожланган танқидий тафаккур қобилиятлари керакли натижага эришишга имкон беради. Бунинг учун ҳар бир босқичда танқидий тафаккурнинг маълум

қобилиятлари ривожланиб борадиган дарсни семантик қисмларга ажратиш зарурати туғилади.

Бу, ўз навбатида, дарсга фойдали таъсир кўрсатади, чунки ўқитувчи ҳозирги пайтда қандай кўникмалар ва техникалар билан шуғулланаётганини кўради. Бу улардан мунтазам фойдаланишни талаб қилади.

Дарсда олинган материал, агар у дарсда тушунилган ва ишлаб чиқилган бўлса, яхшироқ эсда қолади ва ўқувчилар учун ҳам муҳимдир.

Фикрлашдаги асосий машқ нутқдир, нутқ эса ўз навбатида мураккаб билим фаолиятидир. Нутқ пайтида биз сўзларни танлаймиз, уларни грамматик жиҳатдан тўғри талаффуз қилишга ҳаракат қиламиз. Ва, аксинча, тингловчи сифатида, маърузачи нутқидан тингловчи томонидан қабул қилинадиган сўзлар ажратиб олинади ва шу тариқа одам нима деб ўйлаётганини билади.

Фикрлай оладиган одам қандай қилиб савол беришни билади. Ва бу, ўз навбатида, гапирувчига ҳам, тингловчига ҳам фойдали таъсир кўрсатади. Палинсар ва Браун ўқувчиларга етакчи саволлар берилганда, улар янги материалларни етакчи саволларсиз оддий маърузалардан кўра яхшироқ сингдиришини аниқладилар. Суҳбат давомида қандай қилиб тўғри саволлар беришни ўрганиш, ўқувчилар томонидан матнни тушунишни аниқлаш керак. Агар ўқувчилар ўзлари саволлар бериб, уларга ўзлари жавоб беришса, бу материални ўзлаштириш ва ёдлашга фойдали таъсир кўрсатадиган бўлса, бу жараён янада самарали бўлади. Жон Барелоп қуйидаги хусусиятларни тавсифлайди:

- муаммоларни ечишга қодир;
- муаммоларни ҳал қилишда талабчан;
- муаммоларни бошқалар билан ҳамкорликда ҳал қилиш;
- бошқаларни эшитишга қодир;
- янги маълумотларни қабул қилишга тайёр;
- ҳар хил нуқтаи назардан маълумотни кўриш;
- ҳодисалар орасидаги алоқаларни кўриш;
- ҳақиқий нуқтаи назардан фарқ қиладиган бўлса ҳам, турли хил қарашларни қабул қилиш;
- муаммоларни ҳал қилишнинг бир неча вариантларини кўриш;
- мантиқий хулосалар чиқариш;
- ўз ҳаракатлари ва ҳиссиётларини баҳолай олади;
- якуний натижани қандай кўришни ва кейинги мақсадларни белгилашни билади;
- олинган кўникма ва билимларни амалда қўллаш;

- қандай саволлар беришни билиш;
- фаол тингловчилар.

Р. Пол, Э. Бинкер, Э. Мартини ва К. Эдамсон қуйидаги кўрсаткичларни аниқладилар:

А) Аффектив:

1) ноанъанавий фикрлаш;
2) билимга қатъийлик;
3) объектив ҳукмлар;
4) ҳис-туйғулар ва эътиқодларнинг ўзаро таъсири принтсипи;
5) шошилинч қарорлардан воз кечиш;
6) фикрлашнинг қатъийлиги;
7) фикрлашнинг аниқлиги;
8) интеллектуал муаммоларни ҳал қилишда тиришқоқлик;
9) мулоҳаза юритишда қатъийлик.

Б) Макрокогнитив:

10) хулоса чиқариш қобилияти;
11) ўхшаш вазиятларнинг ўзаро боғлиқлиги, мавжуд билимларни янгиларига юклаш;
12) вазиятларни турли қирралардан, гипотезалардан таҳлил қилиш;
13) баёнотлар, хулосалар, эътиқодларнинг равшанлиги;
14) ўз фикрлари тақдимотининг равшанлиги;
15) мезонларни ишлаб чиқиш;
16) ахборотнинг ишончлилиги;
17) муҳим масалаларни таъкидлаш қобилияти;
18) аниқ эчимларни ишлаб чиқиш;
19) ҳаракатларни таҳлил қилиш / хулқ-атвор чизиғини ривожлантириш;
20) ўқишга аналитик ёндошиш;
21) мавзулараро алоқаларни ажратиб кўрсатиш;
22) диалог ўтказиш қобилияти;
23) ҳар хил қарашларни, ёндашувларни, гипотезаларни таҳлил қилиш;
24) диалогик фикр юритиш қобилияти: қарашларни, ёндашувларни, гипотезаларни баҳолаш;

С) Микрокогнитив:

25) воқеликнинг мавҳум тушунчаларини таққослаш;
26) баёнотларда конкретлик;
27) баёнотларни танқид қилиш;
28) хулосаларнинг интроспективаси;

29) керакли маълумотларни ажратиб олиш қобилияти;

30) хулосалар;

М.К.Кларининг таъкидлашича, АҚШда 80 йиллардан, Европа мамлакатларида эса 90 йиллардан бошлаб Танқидий тафаккурни ривожлантириш таълимнинг устувор йўналишларидан бирига айланган.

Танқидий тафаккур мустақил ва ижтимоий тафаккурдир. Бундай фикрлашнинг бошланғич нуқтаси зарур далилларни топиб, саволлар беришдан ва ечилиши керак бўлган вазифаларни кўриб чиқишдан янги маълумотларни олишдир. Аргумент учта элементни ўз ичига олади. Асосий мезон - бу асосий ғоя. Тасдиқ аргументлар билан қўллаб-қувватланади. Исботлаш нуқтаи назаридан матндан парчалар, шахсий тажриба қўлланилади. Баҳснинг барча номланган элементлари остида - баёнот, мулоҳаза ва далиллар асос бўлиб, пойдевор барча баҳсларнинг асосидир.

Замонавий дунёда яшаш, ахборот оқимида ҳаракат қилиш ва муваффақиятли бўлиш ижтимоий танқидий тафаккурни ривожлантиришга ёрдам beradi. Ижтимоий танқидий тафаккур - бу инсоннинг жамият билан ўзаро таъсири, ижтимоий воқелик ҳақидаги қараш ва жамият ғоясини қайта аниқлашга тайёрликни ўз ичига олган ижтимоий воқеликнинг дизайни шунингдек, ижтимоий Танқидий тафаккур - бу ижтимоий ҳақиқатни англаш қобилияти ва мавжуд вазиятдан чиқиш йўлини кўриш, муҳим ҳаётий масалаларда асосли қарорлар қабул қилиш.

Ижтимоий ва Танқидий тафаккурни ривожлантиришга мактабдаги ижтимоий фанлар дарслари ёрдам беради. Улар замонавий дунёда талабаларнинг шахсий фазилатларини ривожлантиришга ёрдам беради. Бундай фикрлаш бугунги таълимнинг тамал тошига айланиб бормоқда.

Таълимнинг асосий мавзуси - бу бола ва катталарнинг унга бўлган муносабати. Шу муносабат билан, бугунги кунда талабаларнинг ҳар томонлама ривожланишига, уларнинг ижодий қобилиятларини ривожлантиришга қаратилган шахсга йўналтирилган технологиялар устувор вазифа ҳисобланади. Ушбу технологиялардан бири танқидий ривожланиш технологияси:

Гершунский "Танқидий тафаккурни ривожлантириш" технологиясининг қуйидаги мақсад ва вазифаларини ажратиб туради:

Хусусиятлари:

- маълум қарорларни қабул қилишда очиқлик, мослашувчанликни шакллантириш;

- шахсий фазилатларни ривожлантириш, фикрлаш ижодкорлиги, таълим жараёнининг бошқа иштирокчиларига нисбатан бағрикенглик, қарор қабул қилиш учун жавобгарлик; - аналитик фикрлашни ривожлантириш; Вазифа:

- сабабий муносабатларни ажратиб кўрсатиш;
- кераксиз ёки нотўғри маълумотни рад этиш;
- фикр юритишда хатоларни топиш;
- матнда акс этган созламалар бўйича хулосалар чиқариш;
- ўзларининг ҳукмларида туркумликдан қочиш;
- нотўғри хулосаларга олиб келиши мумкин бўлган сохта стереотипларни аниқлаш;
- ҳақиқат, тахминлар ва шахсий фикрларни ажрата билиш;
- олинган маълумотни сўроқ қилиш; - асосийдан асосийни аниқлаш.
- ўқиш маданиятини, манбалар билан ишлаш қобилиятини шакллантириш.
- мустақил ижодий фаолиятни рағбатлантириш.

## МУҲОКАМА

Шундай қилиб, биз хулоса қилишимиз мумкинки, Танқидий тафаккур технологияси бу тизимда ва бутун таълим жараёнида шаклланадиган кўникма ва малакаларнинг бутун мажмуасидир. Аммо бу кўникмалар синфда фаол ўқитиш методларидан фойдаланилса ва ўқувчилар фаол тингловчилар бўлса, яъни янги маълумотларни фаол қидириб топсалар, ўрганганларини ўзларининг амалий тажрибалари билан ўзаро боғлашса тезроқ шаклланади. Ўқувчилар олган ҳар қандай маълумотларини сўроқ қилишни, ишончлилигини текширишни ўрганишлари керак ва ўқитувчининг вазифаси бунда уларга ёрдам беришдир. Ушбу технологияни мунтазам равишда қўллаш ўқувчиларда фикрлаш ва билиш фаолиятининг махсус услубини шакллантиришга ёрдам беради.

Танқидий тафаккур - бу турли усул ва усулларни оқилона қўллашдир. Ҳар бир талаба ўз фикрини ривожлантиришга ўрганади.

Технологиянинг мақсади: ўқувчиларни ўқув жараёнига фаол жалб қилиш орқали Танқидий тафаккурни ривожлантириш.

Танқидий тафаккурни ривожлантириш технологияси маълум методлар, услублар ва стратегияларни ва уларни ҳар бир дарсда босқичма-босқич амалга оширилишини назарда тутади.

Танқидий тафаккур технологиясининг маълум усуллари ва усулларини бирлаштириб, дарсларни режалаштириш мумкин, шу билан бирга ўқувчиларнинг қобилиятлари, ёш хусусиятлари, дарсга қўйилган мақсадларни ҳисобга олиш осон, бу ўқитувчилар учун жуда муҳимдир.

Педагогик технологияларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, улар болани ривожлантиришга ёрдам беради ва бола қандай бўлиши кераклигини кўрсатмайди. Шу муносабат билан дарсларда қўлланиладиган техника ва усуллар махсус усулда ишлаб чиқилмоқда.

Айтилганларни умумлаштириб, педагогик технологиянинг қуйидаги хусусиятларини ажратиш мумкин: мақсаднинг мавжудлиги, ташхис қўйиш имконияти, тузилиши ва мақбул шароитга бўлган эҳтиёж. Аммо шунга қарамай, бу технология болаларнинг ривожланишига қаратилган бўлиб, ўқитувчиларга метод ва услубларни танлашга имкон беради, уларнинг педагогик фаолият шартлари билан ўзаро боғлиқлиги. Танқидий тафаккур технологияси жуда универсал ва назариядан амалиётга осонликча татбиқ этилиши мумкин.

## ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Айсмонтас Б. Б. Общая психология. Схемы. М., 2002. – 288 с.
2. Белкова Е. А. Активные и инновационные методы обучения. Обучение взрослых Ярославль. Академия Пастухова, 2010. - 259 с.
3. Борытко Н.М, Соловцова И.А.,. Байбаков А.М Педагогические технологии. Волгоград: ВГИПК РО, 2006.- 369 с.
4. Богоявленская Д.Б. Пути к творчеству. М.: Знание, 1986.- 297 с.
5. Браус Дж., Вуд Д. Инвайронметральное образование в школах / пер. с англ. М.:NAAEE, 1994. – 103 с.
6. Брушлинский А. В. Субъект: мышление, учение, воображение. М.: Издательство Московского психолого-социального института, 2008.- 348 с.
7. Бутенко А.В., Ходос Е.А. Критическое мышление: метод, теория, практика. Учеб.-метод. Пособие. М.: Мирос, 2002.- 407 с.
8. Глебова М. В. Основы проблемы развития продуктивного мышления // Психология, педагогика, социология.. М., 2001.- 272 с.
9. Дубровина И. В. Психология: учебник для студ. сред.мпед. учеб, заведений / под ред. И. В. Дубровина, Е. Е. Данилова, А. М. Прихожан. М.: «Академия», 2004.- 179 с.
10. Варенников, Я. Воспитывать культуру критического мышления / Я. Варенников // Высш. образование в России № 6. – 141 с.

## REFERENCES

1. Айсмонтас Б. Б. Общая психология. Схемы. М., 2002. – 288 с.
2. Белкова Е. А. Активные и инновационные методы обучения. Обучение взрослых Ярославль. Академия Пастухова, 2010. - 259 с.

3. Борытко Н.М, Соловцова И.А.,. Байбаков А.М Педагогические технологии. Волгоград: ВГИПК РО, 2006.- 369 с.
4. Богоявленская Д.Б. Пути к творчеству. М.: Знание, 1986.- 297 с.
5. Браус Дж., Вуд Д. Инвайронметральное образование в школах / пер. с англ. М.:NAAEE, 1994. – 103 с.
6. Брушлинский А. В. Субъект: мышление, учение, воображение. М.: Издательство Московского психолого-социального института, 2008.- 348 с.
7. Бутенко А.В., Ходос Е.А. Критическое мышление: метод, теория, практика. Учеб.-метод. Пособие. М.: Мирос, 2002.- 407 с.
8. Глебова М. В. Основы проблемы развития продуктивного мышления // Психология, педагогика, социология.. М., 2001.- 272 с.
9. Дубровина И. В. Психология: учебник для студ. сред.мпед. учеб, заведений / под ред. И. В. Дубровина, Е. Е. Данилова, А. М. Прихожан. М.: «Академия», 2004.- 179 с.
10. Варенников, Я. Воспитывать культуру критического мышления / Я. Варенников // Высш. образование в России № 6. – 141 с.